

Кремлі вважали ту продукцію, яку селяни одержували з «подарованої» їм у березні 1930 р. присадибної ділянки, достатньою матеріальною компенсацією за працю в громадському господарстві. Нерозрізнення колгоспів і радгоспів означало, що «колгоспно-кооперативна» форма власності явочним порядком перетворювалася на державну власність. Проте держава не платила колгоспникам заробітну плату.

Як до цього ставилися колгоспники? Судження про їхню реакцію можна винести з багатьох листів, адресованих «всеукраїнському старості» Г. Петровському. Наприклад, члени артілі «Незаможник» села Тишківка Гайсинського району на Уманщині в листі від 25 листопада 1931 р. розповіли, що уповноважений з району розпорядився замість хліба, якого вже не було, тому що держава забрала, забирати й картоплю, залишаючи на сім'ю для прогодування не більше 2 пудів. «Він заявив, — скаржилися колгоспники, — що мужикові даси 5 пуд картоплі і 5 пуд хліба, то він обснується, як павук, і нікому нічого не скаже». Але селяни запевняли голову ВУЦВК, що залишають за собою право шукати вихід, аби не загинути голодною смертю. Вони робили такий висновок: «Краще нехай той загине, хто примушує гинути з голоду працюючу людину»⁷⁸.

Небажання колгоспників та одноосібників вирощувати хліб, який ще на полях реквізувала держава, призводило до колосальних втрат врожаю. У 1931 р. втрати вимірювалися сотнями мільйонів пудів, внаслідок чого держава одержала набагато менше зерна, ніж було потрібно для задоволення потреб міста, армії та експорту. Реальний врожай 1932 р. взагалі не піддається оцінці.

Економічне становище країни попри газетні рапорти про пуск в експлуатацію новобудов першої п'ятирічки, було катастрофічним. Свідченням катастрофи став голод в основних регіонах СРСР. Голодувало село, у якого забрали весь хліб, голодувало й місто, яке держава не могла прогодувати, спираючись на реквізичійний принцип у відносинах з селом.

Особливо небезпечна для влади ситуація склалася в українському селі. Результатом зимових хлібозаготівель з урожаю 1931 р. став голод, який призвів до загибелі у першій половині 1932 р. десятків тисяч селян. Урожай 1932 р. припинив голодування, але з початком нової хлібозаготівельної кампанії селяни зрозуміли, що держава забере у них весь вирощений хліб. З усіх районів республіки в Кремль стікалися повідомлення чекістів про «гострі настрої». Становище Сталіна на владному Олімпі внаслідок економічної кризи ставало все більш непевним. Щоб попередити масові виступи голодуючих українських селян, він вилучив у них в січні 1933 р. все продовольство тривалого зберігання. Кампанія вилучення здійснювалася голодуючими комнезамівцями під керівництвом чекістів у вигляді натурального штрафування за «борги» по хлібозаготівлях. Внаслідок цього загальносоюзний голод переріс в Україні у страхотливий Голодомор.

4. Голодомор 1932–1933 рр.

Голод в Україні, який був викликаний стягненням непосильних хлібозаготівель, припинився тільки з визріванням врожаю 1932 р. Однак цей урожай, як і два попередніх, Сталін мав намір використати для потреб індустріалізації.

Силовий тиск з боку заготівельних органів на колгоспників та одноосібників став неефективним, і відповідальність за хлібозаготівлі була покладена безпосередньо на партійний апарат, очолюваний керівниками областей, країв і республік.

10 червня голова уряду УСРР В. Чубар і голова ВУЦВК Г. Петровський написали листи В. Молотову і Й. Сталіну, в яких досить відверто охарактеризували ситуацію на селі. Серед іншого вони звертали увагу на небезпеку «розбазарювання» очікуваного урожаю. Чубар попереджав: «Щоб забезпечити себе на зиму краще, ніж торік, почнуться масові крадіжки хліба. Те, що спостерігається тепер, — викопування посадженої картоплі, бурякових висадок, цибулі тощо — буде відтворюватися в набагато більших розмірах у період визрівання озимини, оскільки фондів харчування з відпущених ресурсів пізніше, ніж до 1 липня, не вистачить»⁷⁹. Йому вторив Петровський: «Допомогу треба надати ще й тому, що від голоду селяни зніматимуть недозрілий хліб, і його багато може загинути даремно»⁸⁰.

Г. Петровський і В. Чубар підходили до проблеми без сентиментів, суто раціонально: людину, яка вирощує продовольчі культури, треба годувати, бо інакше виникне небезпека для вирощуваних культур. Про те, що небезпека для врожаю була невіддільною від небезпеки для голодуючих селян, в листах не йшлося.

Л. Каганович зрозумів тільки те, що виникає небезпека для урожаю. Він виходив з принципової сталінської установки на те, що вирощений в сільському господарстві хліб належить тільки державі. Тому в листі патрону, який відпочивав на чорноморському курорті, він написав 23 червня: «*є небезпека розкрадання хліба*»⁸¹.

Ми підходимо до першоджерел лиховісного «закону про п'ять колосків», аби пересвідчитися: поява його викликала ситуацією в Україні. Внаслідок сталінського штурму економічне становище в усій країні погіршувалося з дня в день, але тільки в Україні і Казахстані воно стало у 1932 р. нестерпним через масове голодування сільського населення. Голод у Казахстані був наслідком примусового осадження казахів на землю з вилученням у м'ясозаготівлю великої частки худоби, що годувала кочовиків. Голод в Україні (ще не Голодомор!) мав спільний з казахським знаменник у вигляді надвисоких заготівель. Проте він, як і голод наступного року в усіх неукраїнських регіонах зернового виробництва країни, мав іншу, ніж казахський, природу, а саме: настирливі спроби Кремля інтегрувати сільське господарство в «командну економіку», щоб безперешкодно вилучати на потреби індустріалізації максимальну кількість продукції. А те, що в 1932 р. УСРР далеко випереджала за масштабами голодування інші регіони зернового виробництва, пояснювалося надзвичайно жорсткою хлібозаготівельною політикою Кремля в цій національній республіці.

В сучасній російській публіцистиці український голод 1932–1933 рр. не відділяється від загальносоюзного, а непорівнянно вищі людські втрати пояснюються особливою старанністю республіканських керівників у здійсненні хлібозаготівель. Однак заготівлі були тільки окремою ланкою в політиці комуністичного штурму, який спрямовувався з Кремля. Керівники республік, країв і областей не мали впливу на політику, але краще бачили руйнівні наслідки

комуністичного штурму. В розглядуваних тут листах В. Чубаря і Г. Петровського звучало приховане невизнання права держави на присвоєння всієї виробленої селянами продукції. Селянин, на думку українських керівників, мусив розпоряджатися продукцією, яку виробляв, і тільки ділитися з державою її певною часткою. Сталін не заперечував розмов про частку держави в урожаї, але вважав, що вся сільськогосподарська продукція є такою же власністю держави, як і продукція промислова. Саме через це він розцінив прагнення голодуючих українських колгоспників забезпечити себе продовольством як загрозу.

Ситуацію на селі яскраво характеризує лист голови колгоспу у Лебединському районі на Харківщині, датований 8 серпня 1932 р. Він надійшов у приймальню голови ВУЦВК без зазначення прізвища і назви колгоспу внаслідок зрозумілої причини. Але було названо район, і з цього можна зробити безперечний висновок: автор знав становище в інших колгоспах і не побоювався того, що чекісти «вчислять» його. В листі, серед іншого, зазначалося: «В колгоспі люди працювати не бажають, люди, діти, старики голодні, худоба гине, люди стали злі. Радянську владу закликають, ніхто їй нічого не віре. Земля очутилась в бур'янах, цукровий буряк неполений. Хлібні аванси видають по 400 гр на день — здебільшого фуражних культур, надії нема на додержання, тому що плани у цьому році дані більші, або менші дуже незначно, а врожай через загибель озимини далеко менший. Чи нормально, що плани більші, ніж валовий врожай?»⁸²

Сталін підключив до хлібозаготівельних органів компартійно-радянський апарат саме через те, що треба було виконувати непосильні плани. На село поїхали мобілізовані апаратом керівники міських підприємств, установ та організацій. Щоб посилити відповідальність самого апарату, до «битви на хлібному фронті» була підключена спеціально скликана Всеукраїнська партійна конференція. Делегати її на дві третини складалися з секретарів сільських і районних комітетів, які добре знали жахливу ситуацію на селі. Тим не менш, конференція затвердила 9 липня 1932 р. непідйомний план хлібозаготівель в 356 млн пудів.

20 липня генсек написав з курорту Кагановичу і Молотову, що чинне законодавство про крадіжки державного, колгоспного і кооперативного майна надзвичайно ліберальне. Він був певний, що без заходів, які сам назвав «драконівськими», колгоспний лад зміцнити неможливо. У листуванні, яке зав'язалося з цього приводу, ми знаходимо теоретичну інтерпретацію нового закону, що проходила досі повз увагу дослідників. Всупереч урочистим деклараціям Сталін не вважав власність колгоспів на засоби виробництва і вироблену за їх допомогою продукцію колективною власністю колгоспників. Колгоспна і кооперативна власність, поряд з державною, проголошувалася суспільною власністю, яка набувала статус «священної і недоторканної» під охороною силових структур. Охорона вважалася необхідною, щоб «добити й поховати» не лише капіталістичні елементи, а й «індивідуально-горлохватські звички, навички і традиції»⁸³.

Накладення цих теоретичних новацій на прагнення сталінської команди налагодити розподіл матеріальних і культурних благ серед населення без опосередкування товарно-грошовими відносинами, робить зрозумілою причину відмови Сталіна від побудови хлібозаготівель на податковій основі. Обов'язок

колгоспів платити податок з вирощеного урожаю означав визнання державою їхнього права на вироблену продукцію. Матеріальна зацікавленість, що забезпечувала ефективність праці селян (на ній, до речі, ґрунтувалася ще з 1930 р. вся система заходів із організаційно-господарського зміцнення колгоспів) прирівнювалася до «індивідуально-горлохватських» звичок.

7 серпня 1932 р. ЦВК і РНК СРСР прийняли постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності». Мірою судової репресії за «розкрадання колгоспного і кооперативного майна» обиралася «вища міра соціального захисту» — розстріл з конфіскацією всього майна. За «пом'якшувальних обставин» розстріл замінювався позбавленням волі на термін не нижче 10 років⁸⁴.

Теоретична основа «закону про п'ять колосків» освячувала наявну в 1930–1932 рр. практику, коли держава намагалася користуватися практично всією виробленою колгоспниками та одноосібниками продукцією як своєю власною. Стосовно одноосібників з теорією виходила неув'язка: якщо колгоспники декларувалися як носії колективної форми власності, то ті, хто господарював індивідуально («індуси» — жаргонною мовою сільських активістів), не підпадали під цю категорію власників. Проте факт їхнього існування вже ігнорувався, вони характеризувалися тільки як носії «індивідуально-горлохватських» звичок.

Постанову ЦВК і РНК СРСР було опубліковано в газеті «Правда» двічі — 8 і 9 серпня. Під ці публікації редакція «Правди» разом з місцевим компартійно-радянським апаратом організувала в Україні грандіозний рейд по боротьбі з крадіжками зерна, в якому з 7 по 17 серпня 1932 р. взяли участь 100 тис. «ударників преси» — робселькорів. Але даремно кореспондент «Правди» у Дніпропетровській області закликав: треба шукати! Рейд не дав результатів⁸⁵.

Це не означало, що селяни не робили спроб приховати від державного обліку хоч що-небудь з вирощуваної ними продукції, тобто красти її — за термінологією Кремля. У січні 1933 р. секретар ЦК КП(б)У М. Хатаєвич заявив: «Чи всі колгоспники крали? Мало хто не крав — 10–15 відсотків»⁸⁶. Поширеність цього явища була безсумнівною: селянам треба було їсти і годувати сім'ю. Але обсяги таких «крадіжок» здебільшого вимірювалися певною кількістю колосків. Непорівнянно більших втрат сільське господарство зазнавало від того, що колгоспники намагалися уникнути неоплачуваної праці в полі. Врожай гинув від бур'янів або через перестоювання.

Від 1929 р. радянський уряд невпинно нарощував обсяги капітального будівництва у промисловості. У червні 1932 р. Сталін уперше зауважив, що капіталовкладення треба скоротити, тому що створюється небезпека нових продовольчих утруднень. У липні довелось істотно скоротити й воєнний бюджет. Коли К. Ворошилов нагадав попередні обіцянки, він зауважив, що тепер інша ситуація⁸⁷.

Світова економічна криза 1929–1933 рр. змушувала Радянський Союз продавати все більше сільськогосподарської сировини на зовнішніх ринках, щоб одержати конвертовану валюту для виплати зобов'язань по векселях, виданих під закупку промислового устаткування. Одержаного по хлібозаготівлях зерна вже не вистачало для задоволення потреб міст та армії у продовольстві, а також для нарощування експорту. Розпачливий стан платіжного балансу СРСР був

одним з проявів економічної катастрофи, що насувалася на країну внаслідок авантюристичної політики «підхльостування». Припинення платежів по векселях загрожувало відмовою іноземних банків кредитувати імпорту, конфіскацією суден і експортного вантажу в портах, всієї радянської власності за кордоном⁸⁸. У червні 1932 р. Каганович доповідав Сталіну, що в Москві посилено працюють над визначенням джерел для збільшення валютної виручки⁸⁹. Йшлося, зокрема, про виставлення на продаж безцінних творів світового мистецтва та унікальних предметів антикваріату. Проте солідну валютну виручку міг дати тільки продаж хліба у великих кількостях.

Уряд був здатний «витрясти» з колгоспів весь хліб, щоб забезпечити експортні плани, і переконливо доводив цю здатність упродовж трьох років. Однак у 1932 р. на зовнішній ринок надійшло тільки 107,9 млн пудів хліба проти 298 млн. пудів в 1930 р. і 316 млн пудів в 1931 р.⁹⁰

В останньому кварталі 1932 р. Кремль змушений був істотно скоротити норми видачі хліба за централізованим постачанням. В Україні, де карткова система охоплювала 7,1 млн осіб, видача хліба службовцям та утриманцям робітників і службовців за особливим і першим списками постачання скоротилася з 400 до 300 г на день. Було знято з постачання кустарів, зменшено норми постачання за списками другим і третім. В муку для випікання хліба додавалися ячмінь і кукурудза⁹¹.

Радянська пропаганда пояснювала обмеження у споживанні хліба саботажем куркулів, які нібито проникли в колгоспи і провадили руйнівну діяльність, намагаючись створити в країні ситуацію голоду. Однак розпалювання ворожнечі між містом і селом не завжди спрацьовувало. Багато робітників і службовців були вчорашніми селянами і знали ситуацію на селі.

В адресованому С. Косіору листі від 18 червня 1932 р., який написав 20-річний комсомолец Г. Ткаченко, говорилося: «Ви не уявляєте, що зараз діється на Білоцерківщині, Уманщині, Київщині й т. ін. Великі площі незасіяної землі, а врожайність посіяного не більше 25–30% відносно тієї, що була в 1925–1928 рр. У колгоспах, в яких було коней 100–150, зараз тільки 40–50, та й ті такі, що падають. Люди страшенно голодують». Лист закінчувало одне коротке судження, яке комсомолец не став розвивати: «Зараз набирає сил і авторитету теорія т. Бухаріна»⁹². Для сталінської команди воно звучало вироком.

Сталіну вдалося в 1928–1930 рр. придушити опозицію в політбюро ЦК ВКП(б), представлену М. Бухаріним, О. Риковим і М. Томським. Опозиціонери виступали проти суцільної колективізації сільського господарства і користувалися в неноменклатурній частині партії широкою підтримкою. Справитися з т.зв. «правим ухилом» вдалося за допомогою партійної чистки, але Бухарін залишався популярним серед населення. Провал політики «підхльостування» загрожував генсеку політичною смертю.

Антисталінська опозиція в партії і антирадянські настрої в суспільстві були загальносоюзним явищем. Проте найбільш виразно вони проявлялися в уже голодуючій Україні. Завжди стриманий в оцінках ситуації навіть у найближчому оточенні, генсек виявив незвичну відвертість у листі Л. Кагановичу з чорноморського курорту від 11 серпня 1932 р. Відвертість була вимушеною, тому що Каганович знаходився в центрі задуманої кадрової комбінації і мусив знати

загальний задум. Як правило, з директивними вказівками вождя знайомилися й інші члени політбюро ЦК, однак цей лист адресувався йому особисто.

Сталін вирішив замінити С. Косіора Л. Кагановичем на посаді генерального секретаря ЦК КП(б)У, тому що почав втрачати контроль над трьома лініями управління в Україні — партійною, радянською і чекістською. Адресовані С. Косіору, голові уряду В. Чубарю і голові ДПУ С. Реденсу звинувачення були викликані відмовою багатьох райкомів партії прийняти до виконання затверджений Третьою конференцією КП(б)У план хлібозаготівель і поширенням серед партійців «правоопортуністичних» настроїв. Інформація, якою володів генсек, пізніше (у листопаді 1932 р.) була надіслана керівництвом ДПУ УСРР в політбюро ЦК КП(б)У для відповідного реагування. Тепер вона опублікована⁹³. На десятках сторінок чекісти фіксували підслухані «антипартійні» висловлювання членів сільських парторганізацій України. Як правило, останні займали керівне становище в низових ланках управління.

Зроблений Сталіним висновок вельми показовий: «Если не возьмемся теперь же за выправление положения на Украине, Украину можем потерять. Имейте в виду, что Пилсудский не дремлет, и его агентура на Украине во много раз сильнее, чем думает Реденс или Косиор. Имейте также в виду, что в Украинской компартии (500 тысяч членов, хе-хе) обретается не мало (да, не мало!) гнилых элементов, сознательных и бессознательных петлюровцев, наконец — прямых агентов Пилсудского. Как только дела станут хуже, эти элементы не замедлят открыть фронт внутри (и вне) партии, *против* партии. Самое плохое это то, что украинская верхушка не видит этих опасностей. Так дальше продолжаться не может»⁹⁴ *.

Аналіз дій кремлівського керівництва не дозволяє стверджувати, що у серпні 1932 р. вже були задумані репресивні заходи, які призвели до Голодомору. Однак з цього листа можна зрозуміти, наскільки Сталін боявся втратити владу. Раптовий соціальний вибух в голодуючій Україні у поєднанні з прогресуючим загостренням політичної та економічної ситуації в центрі загрожував основам радянського ладу. В кінці листа Сталін ще раз повторив побоювання стосовно відпадиння України — «великої і своєрідної», як він висловлювався, республіки: «Без цих і подібних їм заходів (господарське і політичне зміцнення України, передусім — її *прикордонних* районів і т. п.), повторюю — можемо втратити Україну»⁹⁵ *. Доводиться згадати, що в березні 1930 р. його особливо стривожили селянські хвилювання у прикордонній смузі України, після чого він на півроку припинив колективізаційний смерч. Тепер генсека знову турбувало становище в республіці, розташованій на кордоні з Європою.

Голод 1932–1933 рр. в регіонах зернового виробництва був наслідком жорстких заготівель, а в споживаючих регіонах — часткового зняття населення з централізованого постачання. В обох випадках це був штучний голод, викликаний в кінцевому підсумку намаганням Кремля втілити в життя ленінські уявлення про державу-комуну. Смертні випадки від такого голоду були б рівнозначні вбивству за необережністю, якби ми не знали, що в Кремлі сиділи холонокровні політики, які елементарно нехтували людським життям у нама-

* Курсив Й. Сталіна.

ганні доповнити своє політичне панування над суспільством пануванням економічним. Таке нехтування людським життям було властиве цим політикам й за інших обставин мирного або воєнного часу. Загальносоюзний голод 1932–1933 рр. винятку не становив. Але в даному разі влада не ставила метою завдавати смерть.

В сталінські часи радянська влада була відповідальна й за іншу смерть мільйонів своїх та чужих громадян — навмисну. В основі навмисного умертвлення людей теж приховувалося бажання кремлівських можновладців доповнити політичну диктатуру економічною. Гинули люди, які чинили опір комуністичному будівництву.

Та ми знаходимо в історії радянської України й специфічний різновид навмисно завданих смертей. Мова йде про смерть від голоду мільйонів громадян України*. Цей різновид смерті був найбільш жахливий і за способом умертвлення, і за мотивом. Перебираючи мотиви, що можуть бути підтверджені фактами 1932–1933 рр., ми знаходимо серед них лише один, який можна вважати переконливим: бажання однієї людини зберегти й утвердити завойовану нею диктаторську владу над правлячою партією, державним апаратом та суспільством.

Визрівання найбільш жахливого способу цілеспрямованого умертвлення людей було започатковане діями надзвичайних хлібозаготівельних комісій, надісланих Сталіним в основні регіони зернового виробництва у жовтні 1932 р. В документації комісій, які працювали в УСРР і на Північному Кавказі, ми знаходимо зброю, за допомогою якої була організована смерть мільйонів — *натуральні штрафи*.

22 жовтня політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення відрядити до УСРР на дві декади комісію В. Молотова, а до Північнокавказького краю — комісію Л. Кагановича. 29 жовтня комісія Молотова прибула в Харків і на засіданні політбюро ЦК КП(б)У спільно з першими секретарями обкомів партії поставила вимогу виконати хлібозаготівельний план, скорочений на 70 млн пудів. Наступного дня скорочений план був розподілений по областях, секторах і зернових культурах. Селянський сектор мусив віддати державі 261 млн пудів (колгоспи — 224, одноосібники — 37), а радгоспи — 21 млн пудів⁹⁶. За вказівкою Молотова у протоколі політбюро ЦК КП(б)У від 1–5 листопада з'явилася директива щодо посилення допомоги хлібозаготівлям з боку органів юстиції. Судові органи зобов'язувалися поза чергою розглядати справи із хлібозаготівель, як правило, на виїзних сесіях на місцях із застосуванням суворих репресій. Адміністративним органам приписувалося швидко провадити в життя всі заходи примусу щодо боржників із хлібозаготівель. Центральна і місцева преса повинна була широко висвітлювати судові справи⁹⁷.

В останні місяці 1932 р. в Україні явочним порядком утвердився надзвичайний орган влади на чолі з Молотовим, який розв'язував найважливіші питання повсякденного життя. Одним з них була реалізація «закону про п'ять

* Є підстави вважати, що терор голодом був застосований в цей час і в неукраїнській частині Кубані, а також в Нижньому Поволжі. У цьому переконують монографії пензенського професора В. Кондрашина.

колосків». 21 листопада з ініціативи Молотова керівники України звернулися в політбюро ЦК ВКП(б) з проханням на період хлібозаготівель надати ЦК КП(б)У в особі комісії у складі генерального секретаря ЦК, голови ДПУ УСРР і представника Центральної контрольної комісії право остаточного вирішення питань про застосування смертної кари. Прохання було задоволене⁹⁸.

За рік до цих подій, наприкінці грудня 1931 р., коли Молотов приїхав в Україну «вибивати» хліб попереднього врожаю, він скористався як каральним заходом розпуском колгоспів. Всього було розпущено до 80 колгоспів-боржників. В лютому 1932 р. Наркомзем СРСР назвав таку практику найтяжчим перекрученням лінії партії та уряду⁹⁹. Селяни тільки раділи, коли розпускали колгоспи. Зрештою, припинив цю практику сам Молотов.

Тепер же Молотов зробив спробу вплинути на селян давно випробуваним способом — експропріацією господарств. З цією метою його комісія опрацювала постанову, яку підписав В. Чубар як голова РНК УСРР, про позбавлення одноосібників рухомого майна, а також посівів, присадибних ділянок і будівель. Незабаром висунуту в цій постанові ідею розкуркулення було «поглиблено» рекомендаціями застосовувати її до колгоспників і депортувати експропрійованих до віддалених місцевостей країни або в концтабори¹⁰⁰.

Розкуркулення селян мало смисл як спосіб втягнення нерозкуркулених в колгосп. Що могло воно означати, будучи застосованим проти колгоспників? В тій неможливій ситуації, яку створювала для селян влада, вони тільки раділи, коли їх засуджували до розкуркулення і депортації. За повідомленням секретаря Краснопільського райпарткому (на Харківщині) в ЦК КП(б)У від 9 грудня 1932 р., «після закінчення суду в с. Краснопілля середняк Бесараб Олексій Васильович сказав: “Хай судять та везуть звідціля. Так хоч з голоду не вмерем, а дома коли залишимося, все рівно помремо”»¹⁰¹.

Сталінська команда експериментувала, виявляючи найбільш ефективний спосіб покарання «боржників». Врешті, вона таки знайшла спосіб. Молотов перебував в Україні до 6 листопада і повернувся в Харків 17 листопада. В цей другий приїзд він розробив республіканські партійно-урядові постанови щодо посилення хлібозаготівель відповідно до одержаних від Сталіна інструкцій. 20 листопада він повідомив Сталіна про те, що практичні вказівки щодо хлібозаготівель вже вислані в ЦК ВКП(б)¹⁰². Вони були опубліковані після узгодження в Кремлі у вигляді постанови ЦК КП(б)У від 18 листопада і постанови РНК УСРР від 20 листопада під однаковою назвою — «Про заходи до посилення хлібозаготівель».

Серед інших заходів артілям-боржникам, які видавали натуральні аванси в рахунок трудоднів або для громадського харчування понад встановлені норми (15% від фактичного обмолоту), приписувалося повернути «незаконно розданий хліб». Райвиконкомам приписувалося також організувати вилучення в колгоспів, одноосібників та робітників радгоспів хліб, розкрадений під час косовиці, обмолоту і перевезення. Цей зловісний пункт означав, що держава санкціонує обшуки з цілковитою конфіскацією наявних запасів зернових культур.

Прийнята під диктовку Молотова і завізована Сталіним постанова РНК УСРР від 20 листопада містила в собі дев'ятий пункт, який став запальною свічкою Голодомору — про натуральні штрафи м'ясом. Постанова ЦК КП(б)У

від 18 листопада дублювала дев'ятий пункт урядового документу про вилучення худоби у власності колгоспників в м'ясозаготівлю у вигляді натурального стягнення, і доповнювала його таким чином: «У колгоспах, які незадовільно виконують план хлібозаготівель, стосовно колгоспників, що мають посіви зерна на присадибних землях, повністю зарахувати все одержане ними з присадибних ділянок зерно в залік натуральної видачі на трудодні з вилученням надлишку виданого хліба на виконання плану хлібозаготівель». Цією ж постановою дозволялося штрафувати селян не тільки м'ясом, але й «другим хлібом» — картоплею¹⁰³.

Зазначені постанови й розроблені на їх основі підзаконні акти містили певні обмеження щодо процедури обшуків і переліку продовольчих продуктів, які підлягали конфіскації. Переростання здійснюваних силовими засобами хлібозаготівель у терор голодом під виглядом заготівель відбувалося поступово, але вже тут треба зафіксувати найголовніший результат діяльності молотовської комісії: створення законодавчої основи для терору голодом.

Діяльність надзвичайної комісії Кагановича призвела до загибелі від голоду сотень тисяч селян і козаків Північного Кавказу. Тому слід з особливою увагою придивитися до мети, поставленої перед комісією Кагановичем і затвердженій протоколом політбюро ЦК ВКП(б) від 1 листопада 1932 р.:

«доручити всій групі товаришів спільно з крайкомом виробити заходи з посилення хлібозаготівель по Північному Кавказу, особливо — на Кубані, та безумовного виконання плану озимої сівби;

основне завдання зазначеної групи товаришів — виробити і провести заходи зі зламу саботажу сівби та хлібозаготівель, організованого контрреволюційними елементами на Кубані»¹⁰⁴.

Очолювана Кагановичем «група товаришів» складалася з відомих в Радянському Союзі осіб: заступника голови Комітету заготівель М. Чернова, наркома постачання А. Мікояна, заступника ОДПУ Г. Ягоди, заступника наркомвоєнмора Я. Гамарника, члена колегії РСІ М. Шкірятова, секретаря ЦК ВЛКСМ О. Косарева. Північний Кавказ розглядався як цілісний регіон тільки тому, що входив до складу Російської Федерації на правах окремого краю. Він складався з 11 округів, які відрізнялися один від одного природними умовами, структурою економіки та складом населення.

Якщо аналізувати затверджену політбюро ЦК ВКП(б) мету надзвичайної комісії під кутом зору співвідношення між частиною (Кубань) і цілим (Північнокавказький край), то виявиться, що частина явно домінує. Згідно з першим абзацом посланці Сталіна повинні були спілкуватися з крайкомом ВКП(б), і тому в сферу інтересів «групи товаришів» потрапив увесь край, хоча й тут підкреслювалося: «особливо — на Кубані». У другому абзаці територію для розгортання діяльності надзвичайної комісії політбюро ЦК ВКП(б) визначало чітко: Кубань.

Як уже підкреслювалося вище, сталінська команда інтернаціоналістів визнавала тільки один пріоритет у репресивній політиці — класовий. У наведених формулюваннях він простежується чітко: саботаж нібито організували контрреволюціонери — «куркулі», хоч заможних селян, яких радянська влада таврувала цими словами, було виселено ще в 1930–1931 рр. до малопродатних для

життя регіонів СРСР. Національна складова репресивної політики ретельно маскувалася. Наприклад, на засіданні бюро крайкому ВКП(б) 23 листопада Каганович так само чітко окреслював географічні пріоритети надзвичайної комісії, але пояснював їх фальшивими аргументами: «Не треба брати Північний Кавказ в цілому. Адже північна частина план сівби виконала. І хліб здала краще. Весь тиск треба зосередити на Кубані... Ваша виняткова увага повинна бути прикута до районів Кубані, особливо у питанні чистки»¹⁰⁵.

Каганович мав рацію, коли говорив про виконання північними округами краю планів сівби й про кращі показники реалізації хлібозаготівельного плану. Але ті, хто встановлював плани, керувалися тільки їм відомими міркуваннями. Ми не можемо документально обґрунтувати, чому в 1931 р. Україна одержала такий напружений план заготівель, що його виконання спричинило голод у першій половині 1932 р. Так само нема документальних пояснень щодо того, чому напруженість кубанських планів значно перевершувала в 1932 р. напруженість в інших округах Північного Кавказу. Але факт завищених планів є безсумнівним.

Час від часу національна складова в репресіях Кремля виявлялася в необережних ремарках Кагановича. Наприклад, 1 листопада він заявив в Ростові-на-Дону, торкаючись теми напливу селян з голодуючої України у першій половині 1932 р.: «Безсумнівно, серед тих, хто приїжджав з України, були організовані групи, які вели роботу, особливо на Кубані, де українська мова»¹⁰⁶.

Каганович зачепив «приїжджих з України» і в доповіді на розширеному засіданні бюро Північнокавказького крайкому ВКП(б) спільно з бюро міськкому та компартійно-радянським активом Ростова-на-Дону 23 листопада. Але то вже не була необережна ремарка. Аналізуючи класовий склад кубанської контрреволюції, секретар ЦК ВКП(б) назвав таких її учасників: невиселені куркулі; заможні селяни, які перероджувалися в куркулів; втікачі із заслання. Лише четверту позицію він одвів тим, хто особливо тривожив радянську владу: «І насамкінець, представники буржуазної, білогвардійської, козацької інтелігенції (а її багато у великих кубанських станицях, в одній станиці Полтавській налічується понад 400 осіб інтелігенції, з них багато з білогвардійським минулим). До цієї інтелігенції додалась частина петлюрівців, які перекочували навесні з України»¹⁰⁷.

Тему визвольної боротьби українців Кубані Каганович ототожнював лише з «приїжджими петлюрівцями». Місцева інтелігенція мала у нього три різні означення, але української він впритул не бачив. Це й не дивно: уже готувалася таємна постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР, яку було прийнято 14 грудня 1932 р. Вона нібито присвячувалася хлібозаготівлям, але один з пунктів торкався зовсім іншої теми — українізації Північного Кавказу.

Якщо в Україні хлібозаготівельні комісії депортували окремих осіб, то на Кубані — цілі станиці: Полтавську, Медведовську, Урупську та Уманську (загальна кількість висланих — 52 тис. осіб). З інших станиць було вислано не менше 10 тис. осіб¹⁰⁸.

Ті з апарату, хто не бажав грабувати селян і козаків, наражаючи їх на небезпеку померти з голоду, самі опинялися перед обличчям смерті. Ще до прибуття Кагановича на Північний Кавказ чекісти заарештували 5 тис. кубан-

ських комуністів (в цілому по краю — 15 тис.)¹⁰⁹. 3 листопада Каганович підготував проект рішення Північнокавказького крайкому — про чистку парторганізацій краю¹¹⁰. Перший дослідник кубанського голодомору Є. Осколков виявив, що за два останніх місяці 1932 р. і в 1933 р. у крайовій парторганізації було виключено з партії близько 40 тис. осіб. До 30 тис. без зняття з партійного обліку покинули свої парторганізації і втекли за межі краю¹¹¹.

1 листопада на бюро Північнокавказького крайкому ВКП(б) Каганович запропонував ще одну каральну акцію — занесення сільських населених пунктів на «чорну дошку». Незабаром ідея була взята на озброєння і в УСРР. 8 грудня Косіор доповідав Сталіну, що ЦК КП(б)У і РНК УСРР поставили на «чорну дошку» шість великих сел, які тривалий час не могли розрахуватися з державою по хлібозаготівлях. Одночасно керівники областей занесли на «чорну дошку», за його даними, до 400 сел. Однак ефективність такого карального заходу Косіору здавалася невисокою. Набагато ефективнішим засобом «стимулювання» хлібозаготівель український генсек вважав «натурштрафи і позбавлення присадибної землі»¹¹².

Санкції, що застосовувалися проти колгоспників та одноосібників в селах, занесених на «чорну дошку», не виглядали за текстом постанов смертельними. У постановах мова йшла про припинення постачання товарами широкого вжитку, вивезення з кооперативів усіх наявних товарів, припинення кредитування і дострокове стягнення кредитів. Все це не могло аж надто лякати мешканців сел, поставлених на «чорну дошку». Здавалося, що терор такого зразка не виконує своєї головної функції — показовості. У чому тоді полягав смисл занесення сел на «чорну дошку»?

Дуже скоро, однак, зауваження Косіора щодо неефективності «чорних дошок» було враховане простим способом: *цю кару об'єднали з натуральними штрафами*. За спогадами людей, які жили в «чорнодошкових» селах, каральні санкції аж ніяк не обмежувалися припиненням кредитування. Жителі таких сел позбавлялися права на виїзд. В них йшли постійні пошуки прихованого хліба, супроводжувані натуральним штрафуванням. Не дивно, що село Гаврилівка Межівського району вимерло практично повністю, а село Вербки Павлоградського району Дніпропетровської області — наполовину¹¹³.

Ми підходимо до моменту, коли на «чорну дошку» була занесена вся Україна. Постає завдання відтворити механізм терору голодом, застосований проти республіки під прикриттям боротьби за виконання хлібозаготівельного плану.

Сталінська політики «підхльостування» поставила країну в другій половині 1932 р. на межу економічної катастрофи. Сільське господарство деградувало, хлібозаготівельний план був зірваний, в країні починався голод. Різко загострилася політична ситуація. Ряд відповідальних партійних керівників (О. Смирнов, В. Толмачов, М. Ейсмонт та ін.) почали розглядати генеральну лінію ЦК ВКП(б) в її сталінському виконанні як загрозову для партії і країни.

Сталін діяв швидко. 27 листопада він влаштував об'єднане засідання органів, члени яких стали його маріонетками — політбюро ЦК і президії ЦКК ВКП(б). На ньому генсек поставив питання про контрреволюційну групу Смирнова, хоча незадоволені його політикою партійні діячі не створили орга-

нізаційної структури і були об'єднані лише негативним ставленням до політики політбюро ЦК. Дисиденти зазнали покарання, а стенограма цього засідання була розіслана партійному активу з метою боротьби з інакомисленням в партії.

В 2007 р. Російський державний архів соціально-політичної історії і Гувєрнівський інститут війни, революції і миру опублікували правлену стенограму (розіслану партійному активу) разом з неправленою (яка відбивала те, що реально говорилося на засіданні). Порівняння обох варіантів дає уявлення про те, що Сталін бажав сказати партії, і що він волів приховати.

Заперечуючи особисту відповідальність за провал хлібозаготівель, на чому загострювали увагу дисиденти, Сталін назвав дві причини невдач: а) проникнення в колгоспи й радгоспи антирадянських елементів з метою організації шкідництва і саботажу; б) неправильний підхід значної частини сільських комуністів до колгоспів і радгоспів. Він закликав відмовитися від ідеалізації цих форм господарювання і застосувати методи примусу щодо них, аби викоренити елементи саботажу та антирадянських явищ. «Було б нерозумно, — підкреслював генсек, — якби комуністи, виходячи з того, що колгоспи є соціалістичною формою господарства, не відповіли б на удар цих окремих колгоспників і колгоспів нищівним ударом»¹¹⁴.

Отже, Сталін у варіанті документу, розісланому парткомам, оголошував про намір влади завдати «нищівний удар» по «окремих колгоспниках і колгоспах». Напряму удару був розмитим за всіма параметрами. В реально виголошеній промові Сталін був відвертішим. Він назвав регіони, в яких діяли надзвичайні хлібозаготівельні комісії (Північний Кавказ, Україна, Нижня Волга), а також конкретних ворогів — білогвардійців і петлюрівців¹¹⁵.

Саме того дня, коли Сталін оголошував про намір завдати «нищівний удар» по саботажникам в колгоспах, він зробив два відповідальних кадрових призначення в системі ОДПУ. Повпред ОДПУ по Середній Азії Ю. Євдокимов ставав повпредом по Північнокавказькому краю, а заступник голови ОДПУ В. Балицький — повпредом ОДПУ по УСРР. Обидва вже працювали раніше в регіонах призначення: Євдокимов — в 1924–1929 рр., а Балицький — в 1919–1931 рр. 1 грудня Балицького кооптували в члени політбюро ЦК КП(б)У¹¹⁶. Ці чекісти повинні були очолити задуману генсеком терористичну акцію небаченого масштабу.

Відряджаючи Балицького в Україну, Сталін поставив завдання, які той незабаром озвучив в оперативному наказі по ДПУ УСРР № 1 від 5 грудня. Наказ починався з твердження про те, що в Україні наявний «організований саботаж хлібозаготівель та осінньої сівби, організовані масові крадіжки в колгоспах і радгоспах, терор щодо найбільш стійких і витриманих комуністів та активістів на селі, перекидання десятків петлюрівських емісарів, розповсюдження петлюрівських летючок». Звернемо особливу увагу на тезу про петлюрівських емісарів. Балицькому, а точніше — Сталіну треба було поєднати можливий спротив чекістській операції проти українського селянства з боку місцевого апарату з діяльністю польської дефензиви в радянській частині України.

Перелічивши названі явища, Балицький робив висновок про «безумовне існування на Україні організованого контрреволюційного повстанського підпілля, яке пов'язане із закордоном та іноземними розвідками, головним чином

польським генеральним штабом». Закінчувався наказ постановкою завдання: нагальний прорив, викриття та розгром контрреволюційного повстанського підпілля та нанесення рішучого удару по всіх контрреволюційних куркульсько-петлюрівських елементах, які активно протидіють і зривають основні заходи Радянської влади та партії на селі»¹¹⁷.

Ось так розшифровувалася сталінська теза про «нищівний удар», проголошена за тиждень до появи цього наказу на об'єднаному засіданні політбюро ЦК і президії ЦКК ВКП(б). Чи можна погодитися після цього з видатним англійським вченим Алеком Ноувом, який у четвертому виданні своєї класичної праці про економічну історію СРСР заперечив висновок Роберта Конквеста про спрямований проти українців «нищівний удар»? Ноув вказав тоді, що сталінський удар був спрямований скоріше по селянах, серед яких було багато українців, ніж по українцях, серед яких було багато селян¹¹⁸.

Слід внести тільки одне істотне уточнення в позицію Конквеста: мова йшла про українців як представників титульної нації, якщо вони знаходилися в УСРР, а також про українців Кубані, які бажали стати частиною титульної нації після возз'єднання з УСРР. «Ніщівний удар» в різних формах (терор голодом і масові репресії) спрямовувався проти українських громадян, а не українців за етнічним походженням або селян за ознакою їхньої професійної діяльності. Та це означає все-таки, що він спрямовувався проти українських селян.

Оперативний наказ № 1 по ДПУ УСРР був дивним під кутом зору практики спецслужб зарубіжних країн. Апарату чекістів він наперед подавав версію антирадянської діяльності з усіма її відгалуженнями аж до зв'язків місцевої антирадянської агентури з Генеральним штабом Другої Речіпосполитої. Чекістам залишалося тільки матеріалізувати слідчими діями контрреволюційні організації і наповнити їх заарештованим членським складом. Проте нічого дивного в такій зворотній послідовності подій не було. Радянські чекісти являли собою не спецслужбу, а організацію, яка здійснювала державний терор у масових масштабах. Основною їх функцією було виявлення вогнищ можливого спротиву владі і їх знищення перед тим, як вони могли б проявити себе. Маючи в розпорядженні колосальний корпус сексотів — освідомлювачів і провокаторів, чекісти завжди діяли на випередження.

Переходимо тепер до аналізу дій Кремля, започаткованих 27 листопада сталінською заявою про «нищівний удар» і передачею чекістського апарату на Північному Кавказі в розпорядження Євдокимову, а в УСРР — Балицькому.

10 грудня на засідання політбюро ЦК ВКП(б) були викликані керівники трьох регіонів — України, Північного Кавказу і Західної області. Цей останній регіон явно служив для маскування дій, які планувалися генсеком щодо двох перших регіонів. В усякому разі, це засідання політбюро ЦК ВКП(б) не мало будь-яких наслідків для керівників Західної області.

На засіданні Сталін в різкій формі критикував викликаних керівників за лібералізм і м'якотілість у боротьбі із саботажниками хлібозаготівель. Особливо дісталось С. Косіору і М. Скрипнику. Останнього Сталін звинуватив у зв'язках з «націоналістичними елементами». Для опрацювання проекту постанови про перебіг хлібозаготівель було створено комісію політбюро ЦК, до якої від УСРР увійшли С. Косіор і В. Строганов. 14 грудня постанову «Про хлібозаготівлі на

Україні, Північному Кавказі та в Західній області» було ухвалено опитуванням членів політбюро ЦК.

Постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 14 грудня встановлювала новий термін виконання хлібозаготівельного плану для України — до кінця січня 1933 р. Одночасно вона конкретизувала вектор сталінського удару: «Через те, що в результаті вкрай слабкої роботи і відсутність революційної пильності ряду місцевих парторганізацій України і Північного Кавказу в значній частині їх районів контрреволюційні елементи — куркулі, колишні офіцери, петлюрівці, прибічники Кубанської ради тощо спромоглися проникнути в колгоспи в якості голів або впливових членів правлінь, рахівників, комірників, бригадирів біля молотарки і т. ін., спромоглися проникнути в сільради, земоргани, кооперацію і намагаються спрямувати роботи цих організацій проти інтересів пролетарської держави і політики партії, намагаються організувати контрреволюційний рух, саботаж хлібозаготівель, саботаж сівби, — ЦК ВКП(б) і РНК СРСР зобов'язують ЦК КП(б)У, Північкавказкрайком, РНК України і крайвиконком Північкавказкраю рішуче викоренити ці контрреволюційні елементи шляхом арештів, ув'язнення в концтабір на тривалий строк, не зупиняючись перед застосуванням вищої міри покарання до найбільш злісних з них»¹¹⁹. Цією постановою припинялася, як уже було вказано, українізація Кубані.

19 грудня з'явилася ще одна постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР, присвячена нібито хлібозаготівлям в Україні. Вся суть її зводилася до того, що Кагановичу і Постишеву доручалося «негайно виїхати на Україну на допомогу ЦК КП(б)У і Раднаркому України, засісти у вирішальних областях України в якості особоповноважених ЦК ВКП(б) і Раднаркому Союзу РСР, розділивши труд із Косіором, Чубарем і Хатаєвичем»¹²⁰.

Як показує вся сукупність фактів, коло політичних діячів, причетних до Голодомору як організатори, а не виконавці, є обмеженим. Крім голови радянського уряду В. Молотова, секретаря ЦК ВКП(б) Кагановича (який фактично виконував обов'язки заступника генерального секретаря) і названих вище чекістів, до нього входили П. Постишев і, можливо, М. Хатаєвич. Постишев в 1923–1930 рр. працював в Україні, з 1926 р. — секретарем Харківського окружного і міськкому КП(б)У. В 1930 р. Сталін відкликав його в Москву на посаду секретаря ЦК ВКП(б), а в січні 1933 р. повернув в Україну, де той зайняв неофіційне, але цілком реальне становище повноважного представника генерального секретаря ЦК ВКП(б). До XVII партз'їзду за Постишевим зберігалася посада секретаря ЦК ВКП(б), що засвідчувало унікальність його становища в керівництві України. На з'їзді він позбувся загальносоюзної секретарської посади, але став кандидатом в члени політбюро ЦК ВКП(б).

М. Хатаєвича Сталін відкликав у жовтні 1932 р. з посади секретаря Середньоволзького крайкому ВКП(б) і надіслав в Україну в якості другого секретаря ЦК КП(б)У, щоб той очолив боротьбу на «хлібному фронті».

Сталін старався не залишати слідів. Більшість організаторів Голодомору стала жертвою репресій. Балицький загинув у 1937, Постишев і Хатаєвич — у 1939, Євдокимов у 1940 рр. Відповідальність Євдокимова, Постишева і Хатаєвича за Голодомор не впливала на поверхню, і вони були офіційно реабілітовані. Балицький мав за собою й інші злочини (його називали гільйотиною

України) і реабілітації не підлягав. Молотов і Каганович не стали жертвами репресій і після смерті Сталіна разом з іншими членами вищого партійного керівництва СРСР самі організували процес реабілітації.

Повертаючись до подій останньої декади грудня 1932 р., слід зазначити, що Каганович і Постишев опинилися в Харкові через добу після рішення про їхнє відрядження. О 10-й годині вечора 20 грудня почалося засідання політбюро ЦК КП(б)У, яке тривало, судячи із щоденника Кагановича, до четвертої ранку. На засіданні обговорювалося одне питання — хлібозаготівельний план. Косіор поділився враженнями від поїздки Дніпропетровською областю. Він зазначав, що в області тривають повальні обшуки, але вони дають лише декілька кілограмів зерна на один двір. Хатаєвич доповів про результати поїздки в Одеську область, яка для виконання плану повинна була здати 26 млн пудів хліба. В області залишалися необмолоченими близько 200 тис. га зернових, що давало не більше 8 млн пудів хліба. «Залишок (тобто 18 млн пудів — *Авт.*) доведеться збирати розкриттям ям і «чорних комор», — заявив він. — Поки майже в кожному районі знайдено прихованими 2–3 тис. центнерів хліба. Але це — лише незначна частина прихованого і розкраденого»¹²¹.

Співставлення суджень Косіора і Хатаєвича показове в одному вимірі: обидва твердили про те, що не знайшли великих запасів хліба в селянських садибах, але перший просто фіксував факт, а другий випромінював оптимізм: хліб обов'язково знайдеться, варто добре пошукати. Цю відмінність в судженнях треба співставити з висвітленням хлібозаготівельної кризи у пресі і з результатами масштабної роботи мобілізованих з міст заготівельників та місцевих комнезамівців, які під керівництвом чекістів шукали прихований селянами хліб.

Преса звинувачувала селян в тому, що вони підривали генеральну лінію партії на соціалістичну індустріалізацію небажанням добросовісно працювати в полі й виконувати «першу заповідь» перед державою. Зокрема, передова стаття газети «Вісті ВУЦВК» від 23 грудня давала таку настанову багатотисячній армії уповноважених із хлібозаготівель, виходячи з виконання плану станом на 20 грудня тільки на 70,4%: «Основну частину хліба, яку треба ще заготовити, заборговану державі, можна і треба взяти тільки шляхом неодмінного вилучення незаконно розданого, розкраденого хліба». 1 січня 1933 р. у газеті «Правда» з'явився допис кореспондента з великого села Кринички на Дніпропетровщині. Повідомлялося, що тут діяли 50 уповноважених із хлібозаготівель з району та області, і вони повинні були забезпечити щоденне надходження державі в середньому однієї тисячі центнерів зерна. Насправді ж із селян вдавалося вичавити не більше 15 центнерів за день. Кореспонденція закінчувалася так: «Треба шукати, адже є ціле підземне «пшеничне місто». Проте тільки зрідка зусиллями окремих передовиків знаходять одну-дві ями».

Посилено експлуатований в радянській пресі концепт підземного «пшеничного міста» є безсумнівним дороговказом в реконструкції значної частини пов'язаних з Голодомором подій, і особливо — у визначенні кола осіб в кремлівському оточенні генсека, які були прямо причетні до організації терору голодом.

Перш за все, стає очевидною причетність до Голодомору самого Сталіна. Як можна бачити з стенограми спільного засідання політбюро ЦК і президії ЦКК

ВКП(б) 27 листопада 1932 р. (вона займає 126 стор. у підготовленому Л. Кошелевою, Л. Роговою і О. Хлевнюком тритомнику «Стенограммы засіданий Політбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б) 1923–1938 гг.»), генсек надавав великого значення ідеологічному обґрунтуванню «нищівному удару» по саботажниках в соціалістичних підприємствах — колгоспах і радгоспах. Звідси треба зробити висновок про те, що центральні і українські газети з ініціативи самого Сталіна почали повнитися матеріалами про селянський саботаж, який загрожував голодом армії і населенню міст. Він уже переконався в тому, що селянам треба платити за їхню працю і готовий був перейти у відносинах з селом на систему обов'язкових поставок податкового характеру, тобто визнати право власності колгоспів і колгоспників на вироблену в сільському господарстві продукцію. Разом з тим він планував «нищівний удар», який підлягав ідеологічному обґрунтуванню. Тому радянських громадян переконували в тому, що саботаж посівної і заготівельної кампаній являв собою не природну реакцію виробників на спробу держави вилучати продукцію шляхом безрозмірної розкладки, а організовану контрреволюціонерами акцію. Сталінський підголосок Каганович, який не мав власних суджень, так озвучив цю думку патрона в листі до нього з Краснодару від 5 листопада: «Головне завдання тут тепер — це зламати саботаж, без сумніву, організований і керований з єдиного центру»¹²².

На відміну від міфічних контрреволюційних організацій, ями і «чорні комори», з яких складалися підземні «пшеничні міста», мусили бути справжніми. Селяни справді прагнули врятувати свій хліб від реквізицій. Використовуючи для обшуків всю сільську міліцію, уповноважених із хлібозаготівель, членів КНС і власну агентуру, чекісти знаходили немало ям. Кожний такий випадок описувався в газетах і демонструвався у кінохроніці з метою формування негативного ставлення до голодуючих селян у населення міст, якому урізали норми видачі хліба по картках. Але тільки з суворо засекречених зведень ДПУ можна було дізнатися про мізерну кількість виявленого під час обшуків хліба.

На засіданні політбюро ЦК КП(б)У 20 грудня з участю Кагановича і Постишева Балицький доповів, що з початку грудня обшуками було виявлено 7 тис. ям і 100 «чорних комор», у яких знайдено 700 тис. пудів хліба¹²³. У зведенні ДПУ з 1 грудня до 25 січня вказано, що чекісти знайшли 14 956 ям і 621 «чорну комору», а також 1 359 інших таємних сховищ. Додаючи до знайдених запасів хліб, вилучений в соломі після обмолоту, а також конфіскований у перекупників, чекісти вийшли на обсяг в 1 718,5 тис. пудів — зовсім незначну кількість у порівнянні з хлібозаготівельним планом¹²⁴.

Співставляючи цей ряд цифр, можна зробити два очевидні висновки. По-перше, в останній декаді грудня в Кремлі уже знали, що *запаси прихованого хліба не мали державного значення*. По-друге, за час найбільш інтенсивних обшуків (від останньої декади грудня до останньої декади січня) чекістам вдалося подвоїти кількість виявлених ям, але вони не змогли знайти в українському селі істотних запасів прихованого хліба. Це підтверджує перший висновок про відсутність в Україні підземних «пшеничних міст». Одночасно це дає право твердити, що істерія в Кремлі навколо невиконання Україною хлібозаготівельного плану була штучною.

Заслугує на увагу й зіставлення свідчень В. Чубаря і С. Косіора на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 20 грудня. Чубар говорив, що штрафи натурою

не стягують і вважав це за недолік хлібозаготівель¹²⁵. Косіор говорив про повальні, але малоефективні обшуки. Ми можемо із співставлення обох тверджень зробити такий висновок: на час наради, тобто в третій декаді грудня, *натуральні штрафи та обшуки ще не поєдналися в одну репресивну акцію, як це спостерігалось в селах, занесених на «чорну дошку»*.

Після цього засідання політбюро ЦК КП(б)У його учасники роз'їхалися по областях, щоб організувати виконання хлібозаготівельного плану. Їхня увага була спрямована на вилучення хліба в селянських садибах. Зокрема, 23 грудня Каганович і уповноважений із хлібозаготівель в Одеській області Ю. Коцюбинський провели настановчу нараду районного керівництва в Кривому Озері. Коцюбинський вимагав, щоб заготівельники були такими ж винахідливими в розкритті прихованого зерна, як колгоспники — у приховуванні. Те, що говорив Каганович, варто передати його власними словами без перекладу, зважаючи на спроби колишнього «головного українізатора» розмовляти з селянами їхньою мовою:

«У многих секретарей нет ясности — чего можно и чего нельзя. Их с прошлого года «мамка на перегибах ушибла». И вот боятся «перекручивания». Украинская пословица говорит: «Крути, да не перекручивай!» А они решили «зовсім не крутить». В морду бить никогда не следует. Но умело проведенные обыски, и не только у единоличников, но и у колхозников, рабочих, коммунистов, — это не перегиб. Нужно село взять в такой «штосс», чтобы сами крестьяне раскрыли ямы»¹²⁶.

Цей цинічний виступ другого за значенням керівника Радянського Союзу переконливо показував небезпеку іззовні принадної комуністичної ідеї, коли вона перетворювалася на програму практичних дій. Партія з великими традиціями революційної боротьби стала іграшкою в руках купки злочинців, як і народи опанованої більшовиками країни. Українських селян, які у 1919–1920 рр. відвернулися від керівників УНР і пішли за більшовиками, через півтора десятки років «брали у великий штосс».

Як це виглядало? Досі йшлося про події, що підготували Голодомор. Поєднання масових обшуків з натуральними штрафами, що призвело до Голодомору, здійснювалося в останні два місяці 1932 р. тільки в колгоспах, занесених на «чорну дошку». На всій території України Голодомор розпочався з січня 1933 р. Датувати його початок можна з точністю до одного дня.

1 січня 1933 р. керівники УСРР у Харкові одержали за підписом секретаря ЦК ВКП(б) Й. Сталіна телеграму такого змісту:

«Запропонувати ЦК КП(б)У і РНК УСРР широко сповістити через сільради колгоспи, колгоспників і трудящих одноосібників, що:

а) ті з них, які добровільно здають державі раніше розкрадений і прихований хліб, не репресуватимуться;

б) щодо колгоспників, колгоспів та одноосібників, які вперто продовжують приховувати розкрадений і прихований від обліку хліб, застосовуватимуться найсуворіші заходи покарання, передбачені постановою ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. (про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації і зміцнення суспільної соціалістичної власності)»¹²⁷.

Сталін знав, що в українському селі немає хліба. В чому тоді полягав смисл телеграми? Відповіді ніхто не давав від 1990 р. — моменту першої публікації

цього документу. Проте прихований смисл телеграми стає зрозумілим шляхом співставлення двох її пунктів. Перший пункт містив попередження: здавайте хліб, інакше буде зле. Здавати вимагалось весь необлікований хліб, а не тільки зерно, яке вважалося вкраденим. Зміст другого пункту розкривається у зіставлення з першим. Він адресувався селянам, які проігнорували попередження. Але таких селян треба було визначити. Яким способом? Досі не придумали нічого іншого, крім обшуку. Отже, сталінська телеграма була *сигналом до застосування масових обшуків*.

Під час обшуків хліб могли знайти або не знайти. У першому випадку все було ясно: суд на підставі закону від 7 серпня 1932 р. Які дії передбачалися в другому випадку? Про це в телеграмі не повідомлялося. Було зрозуміло, однак, що до «боржників» влада може застосувати прийняте з ініціативи генсека законодавство про натуральні штрафи.

Телеграму не можна вважати прямим документальним підтвердженням вилучення у селян всього продовольства. Вона засвідчує лише те, що Сталін зробив незвичайний крок, який може бути інтерпретований тільки як сигнал до обшуків селянських садиб у всеукраїнському масштабі. Проте існувало законодавство про натуральні штрафи, якими обкладалися під час обшуків селянські господарства. Є свідчення тисяч людей, які вижили. *В один голос вони заявляють, що під час обшуків у «боржників» забирали все їстівне*. Залишали у багатьох випадках лише корову, оскільки діяла постанова ЦК ВКП(б) «Про примусове усуспільнення худоби» від 26 березня 1932 р.

Конфіскація наявних запасів продовольства застосовувалася як каральний засіб й раніше. В надісланому до Кремля листі комсомольця Пастушенка (с. Полонисте Бабанського району на Вінниччині) від 10 лютого 1932 р. (дата надходження листа з секретаріату Сталіна до ВУЦВК) повідомлялося, що у селян забрали все — «ні картоплі, ні фасолі, ні віки, ні чечевиці, ні гороху, ні гречки, ні проса, ні ячменю, ні вівса, ні сої — все до фунта. І буряки, і капусту квашену забрали, і забирають курей»¹²⁸.

Існують документи й про те, що конфіскація всього продовольства спостерігалася і в інших регіонах — як раніше, так і в 1933 р. Однак тільки в українських регіонах і тільки в січні 1933 р. ця каральна акція була застосована майже всюди. Вона не торкнулася артілей прикордонної смуги і глухих місцевостей Полісся, а також колгоспів, які виконали хлібозаготівельний план (за станом на жовтень 1932 р. з наявних у статистичній виборці 23 270 колгоспів річний план виконали 1 403)¹²⁹.

Не можна твердити, що обшуки з конфіскацією продовольства здійснювалися в кожному селянському подвір'ї. Контроль Кремля за виконанням своїх настанов не був аж таким всепроникним. Наприклад, немало книг державної реєстрації смертей за 1932–1933 рр. дійшли до нас, незважаючи на інструкцію ОДПУ знищити їх. Але після січневої акції чекістів в Україні практично зникла базарна торгівля продовольством. Залишилися лише послужливо просунута державою в сільські райони мережа магазинів об'єднання «Торгівля з іноземцями». Вони продавали всім бажаючим будь-яке продовольство за валюту і побутовий лом дорогоцінних металів.

Відбирання їжі під прикриттям хлібозаготівель було лише частиною здійснюваних Кремлем каральних дій. Створення несумісних з фізичним існуванням

умов для селянства ставало ефективним тільки тоді, коли позбавлення продовольства поєднувалося із заборонаю інформації про голод і блокадою голодуючих. Заборона інформації не мала документальної основи (так само як вказівка на позбавлення всього продовольства), але ця дія не потребує підтвердження. Загальновідомо, що радянський уряд заперечував факт голоду 1932–1933 рр. аж до 25 грудня 1987 р.

Блокада голодуючих підтверджена документально. 22 січня 1933 р. ЦК ВКП(б) і РНК СРСР розіслали шифровку такого змісту: «До ЦК ВКП і Раднаркому дійшли відомості, що на Кубані і Україні почався масовий виїзд селян «за хлібом» в ЦЧО, на Волгу, в Московську обл., Західну обл., Білорусію. ЦК ВКП і Раднарком СРСР не сумніваються, що цей виїзд селян, як і виїзд з України в минулому році, організований ворогами Радянської влади, есерами й агентами Польщі з метою агітації «через селян» у північних районах СРСР проти колгоспів і взагалі проти Радянської влади»¹³⁰. Цей документ редактор третього тому документального збірника «Трагедия советской деревни» І. Зеленін супроводжував такою ремаркою: Сталін написав його власноручно (автограф зберігся), і тільки у передрукованому примірнику під ним з'явився підпис В. Молотова¹³¹.

Хто здійснював конфіскацію нехлібного продовольства? Якщо вона відбувалася під прикриттям хлібозаготівель, то це мусили бути хлібозаготівельники, які сиділи в селах по кілька місяців. На чолі районних комісій стояли чекісти, чиновники заготівельних органів і керівники партійно-радянського апарату. Обшуками і конфіскацією займалися здебільшого комнезамівці — з сусідніх сел або місцеві. У спогадах свідків Голодомору комнезамівці — на першому плані. Вони виявляли особливу заповзятливість, тому що не мали налагодженого господарства і після конфіскації хліба починали голодувати першими. «За службу» їм дещо перепало.

Німецький фахівець з аграрної історії Ш. Мерль зробив неочікуваний висновок з факту участі КНС у творенні Голодомору: «І цей факт, із жалем констатований у доповіді Конгресу (йдеться про доповідь Комісії з розслідування українського голоду 1932–1933 рр., розглянуту Конгресом США у 1988 р. — *Авт.*), важко сполучити з тезою про геноцид»¹³². За цією логікою, тисячі випадків поїдання дітей матерями і батьків похилого віку дітьми, які були офіційно зафіксовані під час Великого голоду, теж перебувають у суперечності з концепцією геноциду. Мовляв, люди їли своїх близьких або сусідів з власної волі, а не тому, що на державному рівні для них була створена ситуація суцільного голодування...

Конфіскація всього продовольства практично одразу перетворювала давно голодуючих селян з киплячої обуренням в інертну масу. Секретар Сталіндорфського райпарткому написав в Дніпропетровський обком КП(б)У таке: «відчай колгоспників дійшов до крайніх меж: люди перестали просити допомоги, лежать в холодних неопалюваних хатах і чекають смерті»¹³³.

Як довго тривала чекістська акція з вилучення продовольства? Логічно припустити, що вона завершилася з початком масштабної продовольчої допомоги голодуючому селянству. 7 лютого політбюро ЦК ВКП(б) прийняло перші постанови — по Дніпропетровській і Одеській областях про надання продоволь-

чої допомоги (по 200 тис. пудів жита). Хліб призначався, як вказувалося у постановах, на «продовольчі потреби робітників радгоспів, МТС, МТМ (машинно-тракторних майстерень — *Авт.*), а також партійного і безпартійного активу колгоспів»¹³⁴. Після того, як завданий по українських селянах «нищівний удар» зробив неможливим соціальний вибух, лексика Сталіна змінилася. Колгоспники-саботажники перетворилися на «безпартійний актив колгоспів».

Продовольча допомога держави була позбавлена елементів благодійності. Урядові постанови передбачали організацію громадського харчування під час польових робіт просто на полях. Видачу насіння колгоспам з державних елеваторів слід було здійснювати винятково у протравленому вигляді. Харчова допомога позапосівною кампанією надавалася тільки дошкільним і навчальним установам, а також сім'ям, годувальники яких перебували на службі в армії. Після того, як Постишев і Балицький проінспектували найбільш постраждалу від голоду Київську область, з'явилася постанова ЦК КП(б)У про хід підготовки до весняної сівби від 31 березня 1933 р. Центральним в ній був дев'ятий пункт: «Запропонувати Київському обкому здійснити наступні заходи у справі організації продовольчої допомоги нужденним колгоспникам та одноосібникам: а) припинити взагалі харчування за рахунок проддопомоги непрацездатних колгоспників або одноосібників, хоч би вони потребували такої допомоги; б) розділити всіх госпіталізованих на хворих та одужуючих, значно поліпшити харчування останніх із тим, щоб якомога швидше виписати їх на роботу»¹³⁵.

Британський дослідник Роберт Девіс та його австралійський учень Стефен Віткрофт у книзі «Роки голодування. Радянське сільське господарство в 1931–1933 рр.» узагальнили дані про державну допомогу селу в період з лютого по липень 1933 р. За їх даними, УСРР і Північний Кавказ одержали в п'ять разів більше хліба, ніж усі інші голодуючі регіони, разом узяті. Форми державної допомоги Україні були такі (в тис. тонн): насіннева — 298,7; продовольча — 176,2, фуражна — 82,8; разом — 557,7¹³⁶.

Багато це чи мало? За три місяці зимових заготівель (листопад 1932 — січень 1933 рр.) у північній групі областей (Вінницька, Київська, Харківська і Чернігівська) було заготовлено 35,1 млн. пудів, а в південній групі (Дніпропетровська, Одеська, Донецька і Молдавська АСРР) — 51,9 млн. пудів¹³⁷. Продовольча, насіннева і фуражна допомога Україні в першій половині 1933 р. у перерахунку на традиційну міру ваги становила 34,9 млн. пудів.

Розібравшись у хитросплетіннях кремлівської політики, можна винести судження про характер місії П. Постишева. Варто поділити думку вчених української діаспори про те, що він був, поряд із Кагановичем і Молотовим, організатором Голодомору. Але роль Постишева стосовно селян була не деструктивною (створення умов, несумісних з життям), а конструктивною (порятунок тих, хто був придатний для посівної кампанії). Зміна ролей пояснювалася хронологією сталінської акції. Ця терористична акція мала дві стадії — деструктивну і конструктивну.

Сталіну не було потреби пояснювати причини спрямованого проти українського селянства «нищівного удару» навіть найближчим підручним. Мабуть, підручні знали їх, тому що знаходилися в одному човні зі своїм патроном. Проте як Каганович, так і Молотов у спогадах ретельно уникали не тільки згадки про

голод 1932–1933 рр. в СРСР (це було зрозуміло: заборонена тема!), але й взагалі надто довгих розмов про колективізацію сільського господарства. Чи означає це, що ми ніколи не дізнаємося, якими мотивами керувалися в Кремлі?

Історики не можуть, подібно сталінському прокурору А. Вишинському, розглядати зізнання як «царицю доказів». Потрібно встановити ланцюг причин і наслідків від першої згадки про державу-комуну у «Квітневих тезах» В. Леніна до Голодомору. Слід відмовитися від уявлень про голод 1932–1933 рр. в Україні як інструмент етнічної чистки типу Холокосту. Його треба розглядати як одну з форм державного терору. Мабуть, таке розуміння суті Голодомору не припинить незгод між українською і російською сторонами з приводу кваліфікації злочину. Мова йде лише про перенесення акценту у визначеннях Конвенції ООН про геноцид з етнічної на національну групу. Проте погляд на Голодомор як наслідок терору голодом є важливим для всіх, хто справедливо заперечує тотожність Голодомору і Холокосту під кутом зору механізму нищення.

Наведені аргументи дозволяють сформулювати ряд важливих висновків. По-перше, докорінні перетворення в житті народів за планом, накресленим в програмі РКП(б) 1919 р., ставали можливими лише в умовах жорсткої і всепроникаючої терористичної диктатури. Не має значення, що було первинним — встановлення диктатури або ідея держави-комуні. Слід констатувати лише те, що прищеплене радянськими пропагандистами прагнення наблизитися до «світлого майбутнього» виправдувало в очах багатьох людей ексцеси диктатури. Час від часу Кремль оголошував непопулярні заходи «перекрученнями» і змінював тактику, але здебільшого добивався реалізації програмних цілей, якщо вони взагалі були здійсненні.

По-друге, диктатура, що використовувала масовий терор в ситуації загального спротиву, закономірно призводила до максимальної концентрації влади в руках однієї людини. Ця людина здобувала можливість діяти не стільки від імені політичної сили, яку представляла, скільки у власних інтересах. Дії її трагічно позначилися на долі цілих народів.

По-третє, масовий терор в багатонаціональній країні однаковою мірою спрямовувався проти соціальних і національних груп. Філософія комуністичного будівництва визначалася двома взаємопов'язаними гаслами: *«Хто не з нами, той проти нас!»* і *«Якщо ворог не здається, його знищують!»*. Ворогом політичного режиму могли бути соціальні верстви або народи, але ідеологія терору ґрунтувалася виключно на теорії класової боротьби. На рівні декларацій, у тому числі проголошуваних в конституціях, національна політика Кремля була надзвичайно прогресивною. З тим більшою люттю в Кремлі ставилися до національних прагнень народів, які загрожували міцності централізованої держави.

Масовий терор і пропаганда «світлого майбутнього» були головними методами творення суспільства, породженого фантазією Леніна і Бухаріна. Комуністичне будівництво відбувалося методом проб і помилок. В Кремлі відступали, коли відчували, що воно заходило в глухий кут, і починали шукати обхідні шляхи. На початку 30-х рр. утворився черговий глухий кут, позначений такими жахливими подіями, як загальносоюзний голод і казахський та український голодомори.

На цей час чітко визначився провал спроб Кремля зробити новонароджений колгоспний лад інтегральною частиною радянської командної економіки. Це

було можливо тільки в тому випадку, якби колгоспники задовольнилися при-садибною ділянкою і працювали б на державу в громадському господарстві артілі без оплати. Не питаючи у них згоди, держава почала вилучати з села майже всю продукцію, вироблену в громадському господарстві. Селяни у від-повідь перестали продуктивно працювати в колгоспі, внаслідок чого урожай 1932 р. значною мірою був втрачений. Голод 1932–1933 рр. в хлібовиробляючих регіонах країни стався через те, що держава забрала майже все зерно. Голод у споживаючих регіонах був викликаний катастрофічним зниженням обсягу хлі-бозаготівель внаслідок колосальних втрат урожаю.

Сталін кваліфікував цілком природне небажання селян працювати на дер-жаву без оплати як саботаж, спрямований на підрив влади, але скерував «нищівний удар» тільки проти колгоспників та одноосібників у двох україн-ських регіонах. У січні 1933 р. в українських селах відбулися повальні обшуки під приводом виявлення підземних «пшеничних міст», а насправді з метою конфіскації наявних запасів нехлібного продовольства. І тоді ж, у січні 1933 р. Кремль зробив принципову корекцію планів комуністичного будівництва в СРСР. Держава визнала колгоспну продукцію власністю колгоспів і колгосп-ників. Віднині колгоспи повинні були віддавати їй тільки твердо зафіксовану частку продукції у вигляді натуральних обов'язкових поставок. *В системі командної економіки колгоспний лад здобув автономію.*

Чому радянський уряд встановив Україні хлібозаготівельний план з урожаю 1931 р. в таких неможливо високих розмірах, що його стягнення призвело до загибелі від голоду десятків тисяч селян у першій половині 1932 р.? Чому одночасно з хлібозаготівлями з урожаю 1932 р., які призвели до голодної смерті десятків тисяч селян в різних хлібовиробляючих регіонах країни, в УСРР і на Кубані була здійснена акція, свідомо спрямована на покарання смертю мільйо-нів селян?

Відповідаючи на ці запитання, слід погодитися з тим, що політика «під-хльостування» комуністичного будівництва була однаковою в усьому Радян-ському Союзі. Але поряд з нею під прикриттям постійно повторюваних закликів до зміцнення дружби і співробітництва народів здійснювалася підступна полі-тика, спрямована на перетворення національних держав, які утворювали Радян-ський Союз, в етнографічні республіки.

В Україні політика нищення національної державності розгорнулася майже одночасно з відновленням штурмових методів комуністичного будівництва. Об'єктом переслідувань спочатку стали дореволюційна інтелігенція і селянство, а з 1933 р. — інтелігенція робітничо-селянського походження і півмільйонна КП(б)У.

Українців винищували масовими репресіями і голодом через те, що вони відчували себе громадянами національної держави, в яку трансформувалася під час «петлюрівської» українізації створена більшовиками радянська республіка. Україна ставала небезпечною для Кремля навіть у гамівній сорочці радянської державності.

Прихований вектор політики Кремля щодо України не був таємницею для національної інтелігенції. Один з учнів М. Грушевського — В. Денисенко пере-дав вчителю, який перебував на другому за своє життя московському засланні,

таке: «На Україні панує справжній голод, вимирають цілі села й повіти, особливо [слід] підкреслити жахливу смертність серед дітей. Пояснити це [слід] як політику, спрямовану на те, щоб остаточно зламати українську націю як єдину національну силу, здатну на серйозні опори. Одні вимруть, інші розпорошаться «по нескінченних просторах Росії»¹³⁸. Потрібно підкреслити, що це говорилося 10 вересня 1932 р., за кілька місяців до Голодомору.

Один з найбільш авторитетних українських мислителів ХХ ст. Іван Лисяк-Рудницький не був свідком Голодомору, але дав напрочуд точну характеристику національної політики Кремля у статті «Новий Переяслав», уперше опублікованій паризьким польськомовним журналом «Культура» у 1956 р.: «Політика Сталіна стосовно України зводилася до гігантської спроби зламати опір українського народу засобами фізичного насильства. При цьому, мабуть, не йшлося про тотальне вигублення українців, як це зроблено з кримськими татарами, волзькими німцями, калмиками та деякими північнокавказькими народами; для цього українці надто чисельні. Зате Сталін послідовно змагав до того, щоб знищити всі активні українські суспільні групи та щоб таким чином обезголовити націю, примусити її до капітуляції та зробити з неї покірне знаряддя в руках кремлівських можновладців»¹³⁹.

Своїм «нищівним ударом» Сталін показував партії і суспільству, що у селян може бути лише одна альтернатива: або загинути з голоду, або працювати в громадському господарстві колгоспів. В розпал Голодомору, 8 травня 1933 р. з'явилася таємна інструкція ЦК ВКП(б) і РНК СРСР, яка адресувалася партійно-радянським керівникам, органам ОДПУ, суду і прокуратурі. Примірник її виявився в Смоленському архіві, який був захоплений Вермахтом і після війни опинився в розпорядженні американців. Вперше інструкцію було опубліковано в лютнево-березневному числі журналу «Социалистический вестник» за 1955 р. Сталін і Молотов оголошували в ній, що за три роки колгоспи стали панівною формою господарства на селі, тож перемогу колгоспного ладу вже забезпечено. «Тепер завдання полягає в тому, — писали вони, — щоб піти назустріч зростаючому потягу одноосібних трудящих селян у колгоспи і допомогти їм увійти в колгоспи, де тільки й можуть вони уберегти себе від небезпеки зубожіння й голоду». З цього випливав висновок: держава може «припинити застосування на селі масових виселень і гострих форм репресій»¹⁴⁰.

Сталін позиціонував себе як борця з «куркулями» та «шкідниками». Виглошена ним 11 січня 1933 р. промова «Про роботу на селі» на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) починалася з критики хиб партійної роботи, пов'язаних із недооцінкою класового ворога. Генсек особливо підкреслив, що труднощі у хлібозаготівлях 1932 р. ніяк не можна пояснювати поганим урожаєм, який був не гіршим, а кращим, ніж у 1931 р. До речі, це зауваження треба взяти на замітку керівникам сучасної КПУ, які пояснюють Голодомор неврожаєм. Головну причину зриву заготівель Сталін бачив у тому, що в колгоспах «орудують справами добре замасковані антирадянські елементи, організуючи там шкідництво і саботаж»¹⁴¹. Об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) запровадив незалежні від місцевої влади тимчасові органи компартійної диктатури — політвідділи МТС і радгоспів.

Із січевим (1933 р.) пленумом ЦК і ЦКК ВКП(б) пов'язана дуже важлива деталь, яку помітили російські історики В. Данилов та І. Зеленін. З резолюції

про підсумки першої п'ятирічки Сталін власноручно викреслив тезу такого змісту: «Пленум ЦК схвалює рішення Політбюро щодо розгрому куркульських організацій (Північний Кавказ, Україна) і прийняті Політбюро жорсткі заходи до лжекомуністів з партбилетом у кишені». Вилучення тексту ці історики пояснювали небажанням генсека брати на свій карб розгром «куркульства» і здійснення партійної чистки. Мовляв, він клав тягар відповідальності на керівників областей, країв і республік¹⁴².

Погоджуватися з таким твердженням не можна. В усіх своїх виступах Сталін називав «ліквідацію куркульства як класу» одним з найбільших досягнень першої п'ятирічки. Нову генеральну чистку ВКП(б), яка починалася в 1933 р., генсек вважав своєчасним і раціональним заходом. До того ж було б просто дивно віддавати ініціативу генеральної чистки в руки регіональних парткомів, як це випливає з припущення Данилова і Зеленіна. Отже, викреслення Сталіним названої тези потребує іншої інтерпретації.

Слід гадати, що Сталін не бажав у відкритих партійних документах згадувати про дії політбюро ЦК ВКП(б) в УСРР і на Кубані, які були спрямовані на «розгром куркульських організацій». На початку січня 1933 р. ті, хто готував проект резолюції об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК, не могли знати, чим обернеться «розгром куркульських організацій». Сталін — знав.

«Розгром куркульських організацій», як стало зрозуміло з лютого 1933 р., перетворився на акцію геноциду. Загибель мільйонів селян і козаків у двох українських регіонах певною мірою маскувалася голодною смертю десятків тисяч людей в інших регіонах країни. Тим більше, що в умовах інформаційної блокади ніхто не міг оцінити в першій половині 1933 р. хоча б приблизних масштабів демографічної катастрофи. І все-таки по країні і світу пішов погolos про якийсь особливо тяжкий український голод. За цих умов сталінська пропаганда почала активно використовувати тему державної допомоги. Стверджувалося, що внаслідок незадовільної роботи українські колгоспники потрапили у тяжке продовольче становище, і тому держава, не тримаючи на них зла, змушена використовувати свої обмежені зернові резерви, щоб рятувати їх. Тема висвітлювалася на багатьох переконливих прикладах, адже державна допомога справді була масштабною.

Одночасно в пропаганді інтенсивно використовувалася й інша теза: незадовільна робота на колгоспних ланах б'є по інтересах самих працюючих. Тут тон задавав нарком землеробства Я. Яковлев. Виступаючи в лютому 1933 р. на Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників, він звинуватив українських колгоспників у тому, що вони в 1932 р. не управилися з посівними роботами і не спромоглися належним чином зібрати урожай, внаслідок чого «наробили шкоди урядові та самим собі». «Шкода урядові» полягала у невиконанні хлібозаготівельного плану. Якої форми набула «шкода самим собі», Яковлев не уточнив, але своє звернення завершив такими словами: «Із цього, товариші українські колгоспники, зробимо висновок: тепер час розплатитися за погану працю в минулому»¹⁴³.

28 лютого була підготовлена довідка створеної П. Постишевим інформаційно-посівної групи ЦК КП(б)У. Документ містився в «особой папке» ком-

* Термін не має відповідника в українській мові.

партійного діловодства, і тому в ньому відкритим текстом говорилося про голод та причини його походження, визначені в Кремлі для апаратного спілкування. Повідомлялося, що впродовж останніх півтора місяців «у ряді районів Київської області та «в окремих районах» Харківської і Дніпропетровської областей серед колгоспників та одноосібників поширюється голод, який «супроводжується опуханням, рядом смертних випадків і навіть фактами людоїдства». Намагаючись зберегти, за очевидного применшення масштабів голоду, видимість об'єктивності, автори довідки зазначали: «поряд з голодуванням у результаті лінощів, небажання працювати в колгоспі спостерігалися й факти голодування, хоча в значно меншій кількості, добросовісних колгоспників, які мають великі кількості трудоднів». У довідці містився й такий «факт»: «Цікаво відмітити, що в Христинівському районі колгоспники ставляться негативно до допомоги голодуючим сім'ям, тому що більшість з них майже не працювала і має дуже невелику кількість трудоднів»¹⁴⁴.

Людодержський більшовицький принцип «Хто не працює — той не їсть!» у 1933 р. червоною ниткою проходив крізь усі виступи компартійно-радянської номенклатури. Зокрема, секретарі ЦК КП(б)У в своїх рапортах повідомляли тільки те, що в Кремлі хотіли почути. Не дивно, що вони в один голос вихваляли «виховну» функцію голоду як засобу викорінення приватновласницьких настроїв і привчання колгоспників до колективної праці. 3 березня М. Хатаєвич доповідав начальству: «Відчувається витверезіння після того розгулу і загострення власницької, дрібнобуржуазної пожадливості, яку переживала більшість колгоспників під час минулих хлібозаготівель. Серед більшості тих колгоспників, які зовсім ще недавно тягали й крали колгоспний хліб, ставилися недбало до колгоспного майна, не бажали чесно працювати в колгоспному виробництві, помітно, що вони все краще усвідомлюють необхідність чесно і старанно працювати для колгоспу»¹⁴⁵.

Настановна на «виховну» функцію терору голодом стала майже офіційною для апаратників. Вона чітко простежувалася й у листі Косіора Сталіну від 15 березня: «Товариші, які побували на місцях, розповідають, що — тепер про те, що “хліб забрали”, — на Київщині майже зовсім не говорять, а звинувачують себе за погану роботу, за те, що не зберегли хліб, дозволили його розтягнути. Щодо цього, безсумнівно, є певний поворот серед колгоспної маси, що позначається на ставленні до тих, хто не працював. Однак це розуміють далеко ще не всюди і далеко не всі колгоспники. Те, що голодування не навчило ще дуже багатьох колгоспників уму-розуму, показує незадовільна підготовка до сівби саме в найбільш неблагополучних районах»¹⁴⁶.

Теза про «виховання голодом» пронизувала собою у 1933 р. службову документацію і навіть виходила на рівень пропагандистської роботи у великих колективах. Наприклад, політпрацівник Придніпровської дивізії повчав свою аудиторію: «Деякі перемінники саботують і не хочуть працювати в колгоспі. Від цього і голодують, проте в цьому ніхто не винен, нехай ледарі кивають на себе, їм треба нагадати гасло Леніна: “Хто не працює — той не їсть!” Ми знаємо, що не працюють буржуї, кулаки і ледарі. То ж нехай і не їдять»¹⁴⁷.

Чи можна вважати «виховання голодом» причиною сталінського «нищівного удару»? Поширеність цієї тези у тогочасній документації надто підозріла,

щоб взяти її на озброєння. Чи не варто нам прислухатися до процитованих вище слів політпрацівника Придніпровської дивізії: «голодують, проте в цьому ніхто не винен?»

Цю тезу слід розглядати як «відмазку» сталінської команди від влаштованого нею Голодомору. Якби «виховання голодом» ставилося як основне завдання терористичної політики Кремля, воно не обмежувалося б тільки українськими регіонами. «Нищівний удар» по українському селянству, узгоджений в часі з масовими репресіями проти національної інтелігенції, спрямовувався проти української нації-держави. Безжальний терор перетворював її у нешкідливу для Кремля етнографічну спільноту. Пересвідчившись в тому, що Україна втратила повстанський потенціал, Сталін погодився на пропозицію Постишева перенести в 1934 р. столицю УСРР з Харкова в національний центр українського народу — м. Київ.

5. Колгоспне село в другій п'ятирічці

На січневому (1933 р.) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК Сталін оголосив про відмову від політики «підхльостування» у промисловості і в сільському господарстві. Поворот економічної політики на селі ознаменувався заміною продрозкладки продовольчим податком і дозволом колгоспам та одноосібникам реалізовувати за цінами вільного ринку продукцію, вироблену понад твердо зафіксовану норму державних поставок. Перехід від контрактаційної системи з безрозмірним заготівельним планом до обов'язкової, на засадах натурального податку, поставки певної кількості м'яса і молока був здійснений раніше (у квітні і грудні 1932 р.). Але у відносинах між містом і селом м'ясо-молочна продукція відігравала другорядну роль. Скасування контрактації по хлібу відбулося постановою «Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами» від 19 січня 1933 р.

Чи могли відносини між «командними висотами» економіки та сільським господарством радикально змінитися після прийняття однієї — єдиної постанови? Могли, і є приклад: рішення X з'їзду РКП(б) про перехід від продрозкладки до продподатку. Цим рішенням започатковувався неп. А постановою від 19 січня 1933 р. Кремль визнавав, що вирощена в колгоспі продукція належить селянам, а держава мусить одержати лише її частку у вигляді податку, розмір якого колгоспники знатимуть завчасно. Податковий характер зернопоставок означав, що вирощене понад обсяг цих зобов'язань зерно колгоспники можуть використовувати на власний розсуд. Те, що їм було відомо, скільки зерна треба відвантажити в кінці року державі за обов'язковою поставкою і як плату за послуги машинно-тракторних станцій, створювало зацікавленість у результатах колективного господарювання. Отже, в січні 1933 р. колгоспи набули той вигляд, який нам відомий. Однією половиною свого обличчя (громадським господарством) вони зверталися до державного сектора економіки, а іншою (присадибним господарством) — до ринку.

Партія керувала країною за допомогою рад, тобто на відстані. У мирний час ще не було випадків «прямого правління». Але спричинена трирічною продрозкладкою економічна криза виявилася настільки гострою, що в сільській